

NUTQ BIRLIKLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Ubaydullayeva Baxtigul O'ktamjon qizi

Andijon davlat chet tillari instituti

Ingliz filologiyasi, o'qitish metodikasi va tarjimashunoslik fakulteti

Ingliz tili o'qitishning integrallashgan kursi kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada nutq birliklari va ularning til birliklariga bo'lgan munosabati kabi masalalar o'rganilgan. Xususan, nutq birliklaridan bo'lgan tovush, so'z birikmasi, so'z va gaplarning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan.

***Kalit so'zlar:** tovush, leksema, fonema, morfema, nutq munosabatlari, gap, predikativlik va intonatsiya, til birligi, modallik*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются такие вопросы, как речевые единицы и их отношение к языковым единицам, в частности анализируются звуки, словосочетания и особенности слов и предложений из речевых единиц.

***Ключевые слова:** звук, лексема, фонема, морфема, речевые отношения, предложение, предикативность и интонация, языковая единица, модальность.*

ABSTRACT

The article examines issues of speech units and their relationship to language units. Author analyzed specific features of speech units such as sound, word, word combinations and sentences.

***Key words:** sound, lexeme, phoneme, morpheme, speech relations, sentence, predicativeness and intonation, language unit, modality*

KIRISH

1. Tovush. Tilning eng kichik (minimal) birligi fonema, nutqning eng kichik (minimal) birligi tovush hisoblanadi. Negaki, tovush fonemaning nutqdagi aniq namoyon bo'lishi, muayyan ko'rinishi, harakatidir. Fonema fonologik birlik sifatida fonetik birlik bo'lgan tovush bilan uzviy aloqada – munosabatda bo'ladi. Bu mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Nutq birligi bo'lgan tovushlar xususiylik sifatida tilning ashyosi, moddiy materiali bo'lib, fizik, akustik, fiziologik hamda lingvistik (lisoniy) kabi qator belgilarga egaligi bilan o'ziga xosdir. Anig'i, tovushning talaffuzi, ta'sir qilishi, sezgi uyg'otishi, balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, aniqligi kabi qator xususiyatlari borki, bular fonetikaning fizik – akustik, anatomik – fiziologik, pertseptiv va lingvistik – funktsional aspektlari deb qaraladi.

Tovushning til sistemasidagi eng muhim xususiyati uning til (nutq) birliklarining: morfema, leksema, soʻz (soʻz formasi) kabilarning moddiy qiyofasini, ifoda tomonini, shaklini qurishdir, shakllantirishdir. Demak, tovush til sistemasining eng asosiy, eng dastlabki qurilish materiali, moddiy asosidir. Boshqacha aytganda, masalan, soʻzning moddiy tomoni uning tovush qobigʻini tashkil qiladi. Tovush qobigʻi esa muayyan narsa, predmet, xususiyat bilan bogʻlanib, ijtimoiy ahamiyatga ega boʻladi.

Tovush oʻzi yaratgan, “qurgan” soʻzni tovush jihatdan farqlash, demak, maʼno jihatdan farqlash, fonetik-semantik differensiasiya qilish uchun xizmat qilsa, u fonema – til birligining koʻrinishi, voqelanishi sifatida baholanadi. Fonemaning tovushga, tovushning fonemaga oʻtishi mantiqiy – zaruriy jarayon boʻlib, til va nutq dialektikasining fonema va tovush orqali voqelanishidir. Fonema va tovush nisbiy butunlik, nisbiy yaxlitlik sifatida til va nutqda, aytilganidek, ijtimoiy vazifa bajaradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maʼlumki, tarixiy – etimologik jihatdan tovush birlamchi. Chunki u talaffuz qilinish va eshitilish jarayoni bilan bogʻliq, yaʼnidastlab nutq - nutq tovushlari paydo boʻlgan, nutq yuzaga kelgan. Tovushning fonema sifatida baholanishi esa ikkilamchi boʻlib, jamiyat taraqqiyotining – til (nutq) taraqqiyotining muayyan davrida, keyingi bosqichlarida yuzaga kelgan, “yaratilgan”.

Xullas, tovush nutq birligi sifatida nutqiy faoliyatni, nutqiy jarayonni taʼminlovchi moddiy birlikdir, shunday qilib:

1. Tovush – nutq birligi, fonemaning nutqdagi voqelanishi, harakati, uning moddiy asosi.

2. Tovush - xususiylik sifatida fizik, akustik, fiziologik va lisoniy (lingvistik) belgilarga ega.

3. Tovush – til (nutq) birliklarining (morfema, leksema, soʻzlarning) moddiy qobigʻi, ifoda tomoni sifatida muayyan predmet bilan bogʻlanadi.

4. Tovush fonemaning voqelanishi sifatida muayyan birliklarni fonetik-semantik jihatdan farqlaydi, ijtimoiy vazifa bajaradi, ijtimoiy ahamiyatga ega boʻladi.

5. Har bir tovush fonema boʻlish qobiliyatiga ega. Tovush fonemaga, fonema tovushga oʻtib turadi.

6. Tovush tarixiy – etimologik – kelib chiqishi, paydo boʻlishi jihatidan birlamchi, fonema-ikkilamchi.

2. Soʻz

Nutq birligi boʻlgan soʻz (soʻz formasi) nutq faoliyati bilan bevosita bogʻlanadi, nutq jarayonida voqelanadi. Shunga koʻra u nutq birligi, nutq “boyliqi” hisoblanadi. Aslida soʻz (soʻz formasi) nutq birligi boʻlgan tovushdan – tovush kompleksidan

iborat ijtimoiy belgidir. Soʻz (soʻz formasi) real birlik, xususiylik, aniqlik sifatida mavjud boʻladi. Boshqacha aytganda, Leksema – til birligi tayyor va turlicha imkoniyatlar majmuasi boʻlsa, soʻz uning voqelanishi, roʻyobga chiqishi, aniq shakl, mazmun va vazifa kashf etgan moddiy koʻrinishidir. Har bir leksema nutqda muayyan soʻz sifatida namoyon boʻladi. Demak, leksema va soʻz umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bogʻlangan boʻlib, soʻz xususiylik sifatida umumiylikning – leksemaning amaldagi koʻrinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir.

Shunday qilib, til birliklari boʻlgan leksemalarning nutqda voqelashgan aniq shakl, mazmun va vazifaga ega koʻrinishiga soʻz deyiladi, leksema va soʻz munosabati aslida til va nutq bogʻliqligining, oʻzaro aloqadorligining muayyan birliklardagi aniq koʻrinishi, tasdigʻidir.

Nutq birligi boʻlgan soʻz, aytilganidek, tovushdan tashkil topgan ijtimoiy – individual belgi boʻlib, shunga koʻra u moddiylik bilan – dastavval tovush tomoni (pertseptiv vazifasi) bilan ajralib turadi.

Soʻzning nutq faoliyatidagi asosiy vazifasi atama-nominativ vazifa boʻlib, u ob'ektiv borliqdagi turlicha muayyan narsa-predmetlar, voqea-hodisalar, harakat-holatlar, belgi-xususiyatlar bilan bogʻlanadi, ularni ifoda etadi, anglatadi, ular haqida muayyan ma'no, tushuncha beradi. Ayni vaqtda soʻz jamiyat a'zolari xotirasida muhrlanib, ular tomonidan bir xilda qabul qilinadi, bir xilda tushuniladi. Shunga koʻra u gapda, matnda qayd etilib, kuzatishda beriladi.

Shunday qilib, soʻz tovush tomoniga (perseptiv vazifasi), atamalik xususiyatiga (nominativ vazifasi) hamda ma'no, tushuncha ifodalashiga (signifikativ vazifasi) koʻra nutq birligi sifatida mukammalligi, fonema (tovush) va morfema kabi til birliklarini oʻz tarkibiga olishi, kommunikativ jarayonda yetakchilik qilishi bilan ajralib turadi, muhim sanaladi.

Soʻz har qanday soʻz birikmasi, gap va matn kabi sintaktik butunliklarning asosi, birlamchi material sanaladi. Fikr almashish jarayoni aslida soʻzlardan, ularning semantik-sintaktik bogʻlanishidan – valentlik munosabatiga kirishuvidan sodir boʻladi. Shunga koʻra soʻz oʻzining asosiy nominativ vazifasini nutq jarayonida bajaradi. Shu jarayonda u ma'no aniqligiga, pozision mustaqillikka ega boʻladi, muayyan sintaktik vazifada namoyon boʻladi.

Demak, soʻz semantik-morfologik jihatdan shakllanganligi bilan, sintaktik birlik boʻlish imkoniga egaligi bilan oʻziga xosdir.

1. Soʻz nutq jarayonida voqelashishiga koʻra nutq birligi hisoblanadi.
2. Soʻz leksemaning-til birligining nutqda muayyan shakl va mazmunda namoyon boʻlishidir, amaldagi harakati, nutqiy koʻrinishidir.

3. Soʻz va leksema oʻzaro umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bogʻlangan boʻlib, soʻz xususiylik sifatida voqelashadi. Soʻz xususiyligi nutq xususiyligining mantiqiy davomidir.

4. Soʻz va leksema munosabati asosida til va nutq munosabati, bogʻliqligi yotadi.

5. Soʻz pereseptiv, nominativ va signifikativ vazifalariga koʻra ajralib turadi.

6. Soʻz nutqda gapning vazifasi boʻlgan fikr ifodalashni ham bajaradi. Soʻz gap boʻlib kela oladi.

7. Soʻz oʻzaro bogʻliq boʻlgan fonetik, grammatik va semantik jihatlarining jamidir.

3. Soʻz birikmasi

Nutq birligi deb xisoblangan soʻz birikmasi nutqiy hosila sifatida til va nutq birliklarining – leksema va soʻzlarning nutq faoliyatida erkin birikuvidan, mantiqiy – maʼnoviy munosabatga kirishuvidan yuzaga keladi. Aniqrogʻi, soʻz birikmasining oʻziga xosligi, yaratilishiga koʻra eng muhim jihati shundaki, u nutq jarayonida “etishtiriladi”, hosil boʻladi, aktual birlikka aylanadi.

Soʻz birikmasi mustaqil maʼnoli soʻzlarning (leksemalarning) oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga kelib, gap bilan soʻz orasidagi oraliq nutqiy birlik – nutq mahsuli sifatida baholanadi. U gap uchun qurilish materiali boʻlib xizmat qiladi. Ayni vaqtda soʻz birikmasi soʻzga nisbatan ham shaklan – miqdoran, ham mazmunan-sifat jihatdan boyligi, kengligi, mukammalligi va aniqligi bilan ustun turadi.

Soʻz birikmasining yaratilishida soʻzlar xizmat qiladi, gaplarning yaratilishida esa soʻz birikmalari xizmat qiladi. Soʻz birikmasi muayyan mazmun jihatiga ega boʻlib, ushbu mazmun jihatida birikma tarkibidagi soʻzlarning maʼnolariga asoslanadi. Shunga koʻra soʻz birikmasi semantikasi soʻz semantikasiga koʻra aniqroq, chuqurroq, murakkabroq va toʻlaroq boʻladi. Negaki, u bir nechta soʻz maʼnosining oʻzaro “qorishuvidan”, ichki munosabatidan, zanjirli bogʻlanishidan yuzaga keladi.

Soʻz birikmasi ham, aslida soʻz kabi, atash vazifasini – nominativ vazifani bajaradi. Anigʻi, soʻz birikmasidagi atash vazifasi bir nechta soʻzlarning (leksemalarning) oʻzaro erkin sintaktik aloqaga, munosabatga kirishuviga koʻra amalga oshadi.

Soʻz birikmasi ham, aytilganidek, ifoda va mazmun, moddiy va maʼnoviy jihatlariga egaligiga koʻra morfema, leksema va soʻz kabi til (nutq) birliklari bilan umumiylikni hosil qiladi. Soʻz birikmasining oʻziga xosligi yana shundaki, u sintaktik birlik sifatida soʻzdan farq qilsa, boshqa sintaktik birlik boʻlgan gap bilan umumiylikka ega boʻladi. Ammo bu umumiylik asosida muayyan xususiyliklar, farqli jihatlar yotadi, yaʼni soʻz birikmasi fikr ifodalamaydi. Shunga koʻra u gapga xos fikriy tugallik intonatsiyasiga ega emas.

Shunday qilib, soʻzlarning birikib, soʻz birikmasini hosil qilishi, dastavval, birikma tarkibidagi soʻzlarning maʼno imkoniyatiga koʻra amalga oshadi. Soʻzlar orasidagi semantik munosabat esa bevosita sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi. Shunga koʻra birikma konstruksiyasi tuziladi.

Soʻz birikmasi ham fonetik, leksik-grammatik va semantik jihatlarning birligidan tashkil topadi.

1. Soʻz birikmasi nutq mahsuli, nutq birligidir.

2. Soʻz birikmasi birdan ortiq mustaqil maʼnoli soʻzlarning oʻzaro birikuvidan tashkil topib, nisbatan aniq maʼno ifodalaydi, nutqda nominativ vazifa bajaradi.

3. Soʻz birikmasi komponentlari oʻzaro tobe-hokim munosabatida boʻladi.

4. Soʻz birikmasi hokim komponentining qaysi soʻz turkumiga tegishligiga koʻra turlicha nomlanadi (oʻsha turkum nomi bilan ataladi).

5. Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra sodda va murakkab birikmalarga boʻlinadi.

6. Soʻz birikmasi asosida soʻz valentligi-soʻzning valentlik imkoniyati yotadi.

4. Gap.

Gap ifoda va mazmun jihatlarga ega nominativ (alohida olinganda) va kommunikativ (matn ichida berilganda) birlik sifatida morfema, leksema, soʻz va soʻz birikmasi kabi til hamda nutq birliklari bilan umumiylikni hosil qiladi. Ammo gap nutq jarayoni sifatida qayd etilgan lisoniy birliklardan farqli jamiyatda kommunikativ vazifa bajaradi, kommunikasiya akti birligi hisoblanadi. Til aloqa quroli boʻlish vazifasini gap orqali amalga oshiradi. Chunki gap fikr ifodalash vositasi sifatida faqat oʻziga xosligi bilan, semantik-grammatik, prosodemik shakllanganligi bilan boshqa lisoniy birliklardan ajralib turadi. Anigʻi gap fikr ifodalash – axborot (xabar) berish va axborot (xabar) olish birligidir. Yuqorida qayd etilgan boshqa barcha birliklar gap uchun qurilish materialini boʻlib xizmat qiladi.

Gap mazmun jihatida obʼektiv borliq aniq holda emas, balki umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Shuningdek, gap mazmunida obʼektiv borliqdan tashqari kishining mazkur borliqqa boʻlgan munosabati – modallik-kommunikativ modallik ham mavjud boʻladi. Modallik esa predikativlikning muayyan koʻrinishi, tarkibiy qismi sifatida voqelashadi. Boshqacha aytganda, gapning grammatik asosini predikativlik – muayyan narsa-predmetning muayyan belgi-xususiyatini tasdiqlash yoki inkor qilish tashkil qiladi.

Xullas, gap predikativlik ifodasiga ega boʻlib, bu uning grammatik belgisi sifatida zamon, shaxs, modallik, mayl kabi grammatik sistemalarni-kategoriyalarni oʻz ichiga oladi. Ayni vaqtda gapning predikativlikka ega boʻlishining oʻzi bu birlikning oʻziga xos fonetik shakllanishini ham taqozo qiladi: predikativlik mavjud boʻlgan joyda, albatta, intonasion shakllanish ham boʻladi. Chunki intonasiya

gapning tashqi shaklidir. U gapning boshlanish va tugash chegaralarini ko'rsatadi, jumladan, delimitativ (chegaralash, ajratish) funksiyani bajaradi. Kishilarning o'zaro aloqa qilishlari gap orqali amalga oshirilgani uchun intonasiya ham predikativlik kabi kommunikativ vazifani bajaruvchi vosita bo'lib, u gapning uchinchi muhim belgisidir.

Shunday qilib, gap ob'ektiv borliqni kishining unga munosabati orqali ifodalaydigan leksik-grammatik va intonatsion butunlikdan iborat bo'lgan alohida nutqiy formadir, nutq faoliyatidir – London is the capital of Great Britain.

Ushbu gapda tasdiq, munosabat, intonatsion tugallik mavjud. Demak, gapni gap qiluvchi muhim jihatlar predikativlik va intonatsiyadir.

Gap nutq birligi-sintaktik birlik sifatida ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko'ra muayyan turlarga ajraladi. Gap mazmun tomoni orqali darak, so'roq, buyruq kabi xabarlar voqelashadi. Ushbu jarayonlar gap mantiqiy tomonining asosini tashkil qiladi.

1. Gap ifoda va mazmun jihatlariga ega nutq birligidir.
2. Gap kommunikativ jarayon – fikr ifodalash birligi bo'lib, semantik, grammatik va prosodemik shakllangandir.
3. Gapning grammatik asosini predikativlik tashkil qiladi.
4. Gap intonasion shakllanganligi bilan ham o'ziga xosdir.
5. Gap ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko'ra muayyan turlarga ajraladi.
6. Til birligi sifatida gap qurilish modellari (qoliplar) nutqda nominativ birliklar va grammatik vositalar bilan to'ldiriladi.

Umumiy xulosa shuki, til va nutq birliklari tilni-kommunikativ jarayonni harakatlantiruvchi, moddiy asos bilan ta'minlovchi, ijtimoiy-amaliy vazifa bajarishi uchun xizmat qiluvchi kuchdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Бегматов Э. Нутк маданияти ва адабий норма Т., “Узбекистон”, 1973 й.
2. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутк маданияти Т., “Фан”, 1983 й.
3. Рахматуллаев Ш. Тил курилишининг асосий бирликлари. -Т.: “Университет”, 2002.
4. Gardiner A. The Theory of Speech and Language. Oxford, 1951.